

ДЖУНУШАЛИЕВА Г. ДЖ.
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
ДЖУНУШАЛИЕВА Г. ДЖ.
Национальная академия наук Кыргызской Республики
DJUNUSHALIEVA G. DJ.
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НУМЕРАТИВДИК ЛЕКСИКАЛАРДЫН ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСЫ

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ НУМЕРАТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

DIFFERENTIATION OF NUMERATIVE VOCABULARY IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Адамзат кылым карыткан тарыхында жашоо ыңгайына ылайык ар кыл жагдайда эмгектенип келгени маалым. Буга байланыштуу кыргыз тили элдик нукура ылчөмднк сөздөргө бай. Элибиз турмуш-тиричилик бөтөнчөлүгүнө байланыштуу, жашоо тарыхында нумеративдик атоолорду колдонгон. Тилдин лексикалык системасындагы нумеративдик сөздөр өз ара туш келди эмес, белгилгн закон ченемднлнктердн негизинде бири-бирине байланышта колдонулат. Бул изилдөөбндө нумеративдерди ытмө маанилгн сөздөрдн мнөзнгө карата метафора, метонимия жана синекдоха деп аталган түрлөргө дифференциациялоо аракети жасалат.

Аннотация: Как известно, в зависимости от образа жизни человечеству за свою многовековую историю приходилось трудиться в самых разных условиях. В связи с этим и кыргызский язык дополняет ряд языков, богатых подлинными словами измерения. В силу особенностей быта, народ применял нумеративные термины в истории жизни. Нумеративные слова в лексической системе языка не являются случайными между собой, а устанавливают отношения друг с другом только на основе определенных закономерностей. В этом исследовании делается попытка дифференцировать нумеративные слова в зависимости от природы переходных слов на виды, известные как метафоры, метонимия и синекдоха.

Annotation: As you know, depending on the way of life, mankind has had to work in a variety of conditions over its centuries-old history. In this regard, the Kyrgyz language also complements the number of languages rich in genuine measurement words. Due to the peculiarities of everyday life, the people used numerative terms in the history of life. Numerical words in the lexical system of the language are not random among themselves, but establish relationships with each other only on the basis of certain patterns. This study attempts to differentiate numerative words, depending on the nature of the transition words, into types known as metaphors, metonymy, and synecdoche.

Негизги сөздөр: нумеративдер, ылчөм атоолору, лексика, закон ченемднлнк, метафора, метонимия, синекдоха, ытмө маани, дифференциация.

Ключевые слова: нумеративы, слова измерения, словарный запас, закономерности, метафора, метонимия, синекдоха, переходное значение, дифференциация.

Keywords: numeratives, measurement words, vocabulary, patterns, metaphor, metonymy, synecdoche, transitional meaning, differentiation.

Дүйнөлүк тил илиминде сөздүк курамдын байлыгы тигил же бул элдин дүйнөлүк маданиятка, маданий аралык байланышка кошкон салымын чагылдырган баа жеткис нарк-дөөлөттүн жана маалыматтар базасы экендиги белгилүү. Мындай нарк-дөөлөттөрдүн дифференциациясы эмгектин ар түрдүн формалары, анын коомдогу бөлүнүшүн, өндүрүштүк мамилелердин калыптанышы, кесиптин түрлөрүн, илимий-техникалык прогресстин өнүгүшүн аркылуу жаралып, тилдин лексикалык базасынан орун табары анык.

"Дифференциация" сөзү латын тилинен алынган, кыргызча "айырмачылык" дегенди билдирет. Дифференциация ар башка тармактардын маселелерин бөлүп көрсөтүп, аларды бөлүктөргө ажыратат. Ошондой эле дифференциация француз тилинде *différenciation* – айрымалуулук, ажыратуучулук – өнүгүп – өсүүдөгү бөлүнүштүк бөлүктөргө, баскычтарга, деңгээлдерге ажыратуу, бөлүнү менен байланышкан өсүү процессинин маанисин туюндурат [1].

Биз нумеративдик лексиканын дифференциациясын иликтөөгө алып көрсөк. Чынында, нумеративдерди изилдөө теориялык жактан да, практикалык жактан да олуттуу мааниге ээ. Мындай изилдөөлөр аркылуу нумеративдик терминдердин курамы аныкталып, алардын келип чыгышы, калыптанышы жана сөз жасоо моделдери такталат. Жоголууга кириптер болгон улуттук өзгөчөлүктөрдүн калыбына келтирилет, тарыхый катмарлары аныкталат.

Жалпы терминология маселеси, анын ичинде нумеративдик атоолор өзнүн ичине элдик жана илимий терминдерди камтыйт. Элдик терминдерге кесипчилик чөйрөсүндө, оозеки сүйлөдө нерселердин атын атоо, белгилүү түшүнүктү туюнтуу негиз кызмат кылган ылчөм терминдери кирет. Анын тутумунда күндүзүк турмуш-тиричиликте колдонулган ылчөм сөздөр, тууганчылык байланыштар боюнча адамдардын жаш курагына байланыштуу ылчөм атоолору, жаратылыштагы өзгөчө көрүнүшү нерселердин алыс-жакындыгына байланыштуу аталыштары, жаныбарлардын жашына, ар түрдүн буюмдарга байланышкан ылчөм аттары, ар кандай соматикалык маанилерге байланышкан башка касиеттерди билдирген сөздөр ж. б. көптөгөн нумеративдик сөздөрдүн топторун ажыратууга болот.

Нумеративдик терминдер теориялык ой жүргүзүүнүн зарылчылыгынан жаралган. Аларга адистер тарабынан жасалма жол менен түзүлгөн терминдерди да кошууга болот. Белгилей кетчү нерсе, тилибизде колдонулган ылчөм атообу же терминби экөө тең эле жаратылыштагы кубулуштардын, предметтердин адамдын аң-сезиминде чагылдырылып, аны белгилүү тыбыштык түзүлүш менен атайт да, пикир алышуунун каражаттарына айланат. Бир нерсени атоо, туюнтуу функциясы өзгөчө да, түшүнүктү атаган терминге да тиешелүү болуп, ал аркылуу ага туура келген нумеративдик түшүнүктү пайда кылат.

Элдин тарыхына кайрылсак, XIX-кылымдын экинчи жарымынан кыргыз лексикасын байытуучу булак катары орус тили аркылуу кабыл алынган нумеративдик сөздөр көп. Орустар, негизинен, Кыргызстандын түздүктөрүнө эгин өстүрүүгө ыңгайлуу, суулуу, кара топурактуу семиз жерлерин ээлешип, жер иштетүү маданиятын өйрөтүшүп, салмак, ченем, келчөм ылчөмдөрүнүн жаңы атоолорун таратышкан. Нумеративдик терминдердин мындай жол менен кошулуусу, эл арасына акырындан сиңип, Октябрь революциясынан кийин гана калыптанып, иретке келтирилип, жөнөкөй салына баштаган. Мисалы, метр, сантиметр, километр, грамм, килограмм, тонна, батман, аршын ж.б. терминдери ченем-ылчөм катары активдүү колдонула баштаган. Ошондой эле сан атооч менен биргелешкен сөздөр: бир килограмм, тогуз тонна, сегиз километр, он беш метр сыяктуу нумеративдик маанилер кепке сиңген. Жалпысынан алганда, орус тилинен техникалык, экологиялык, биологиялык,

туюндуруу иретинде тилдеги даяр текст колдонулду. Өз ишин коргой алган, көп өңөрлүн, ар ишке даяр маанисин камтыган текст менен жазуучу өз максатына ийгиликтин жеткендиги берилет.

Ал эми жалпы элдик нумеративдик ырым-жырымдар маанилер мурдатан бери эле көркөм каражат катары колдонулуп жүргөндүктөн, алардын мааниси жаңылык катары кабыл алынбайт жана чечмелеп-тактоону талап кылбайт. Бир жакшы дос, жнз туугандан артык. Эки кочкордун башы бир казанга сыйбайт. Эки кылыч, бир кырга сыйбайт. Бул мисалдарда шарт, убакыт, мезгил, доор, орун, табигый нерселердин ж.б. факторлор менен шартталат.

Жалпысынан эле тилдин өнүгүшү мыйзам ченемдүү өңдүн орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу изилдөө мүмкүнчүлүктөрүн арбын. Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы нумеративдердин дифференциациясынын метафоралык, метонимиялык жана синекдохалык жолдор аркылуу изилдөө аракеттери, бир жагынан, нумеративдердин образдуулугун, элестинин арттырса, экинчи жактан, ырым-жырым атоолорунун мазмундук структурасынын кеңейишине жана байышына ыңтайлуу шарттарды түзөт. Ошондой эле ырым-жырым маани нумеративдик сөздөрдүн көп мааниленгенине тикелей катышы бар, байланыштуу да маселе болуп саналат. Анткени сөздүн айрым ырым-жырым маанилери семантикалык жактан өнүгүп олтуруп, туруктуу мааниге да айланып кетиши мүмкүн. Ошентип, нумеративдик сөздөрдүн ырым-жырым мааниси анын түз маанисине ырым-жырым сөздөр менен бирге айтылуусунун негизинде ар түрдүн жолдор аркылуу пайда болот. Алар тилде аткарган функциясы жана маанилик структурасы боюнча көп пландуу, туунду маанидеги нумеративдер болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

Философиялык энциклопедиялык окуу курал. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. -Б.: 2004, ISBN 9967-14-020-8.

Орузбаева Б. О. Биздин жетишкендиктер жана милдеттер [Текст] 168 / Б. О. Орузбаева. – Ленинчил жаш. – 1959. - № 152. – 20 – дек.

Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. / С. Орозбаковдун варианты боюнча. –

Б.: Кыргызстан. 1995. – 800 б.

Ахматов Т. К, Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Фрунзе, 1978. 91-

92-бб.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек. 2016. II-бөлүк.